

[itobiad], 2022, 11 (2): 1113-1136

<p>Zorunlu Suriyeli Göçü Bağlamında Türkiye’de Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek</p> <p>Rethinking Citizenship in Turkey in the Context of Forced Syrian Migration</p> <p>Video Link: https://youtu.be/FP0ao7upw8s</p>	
<p>Emre EZGİN Dr., Serbest Araştırmacı Ph.D., Freelance Researcher mr.ezgin@gmail.com ORCID: 0000-0001-9455-4263</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Arařtırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 16.02.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 13.06.2022
Yayın Tarihi / Published	: 22.06.2022
Yayın Sezonu	: Nisan-Mayıs-Haziran
Pub Date Season	: April-May-June

Atıf/Cite as: Ezgin, E. (2022). Zorunlu Suriyeli Göçü Bağlamında Türkiye’de Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (2) , 1113-1136 . DOI: 10.15869/itobiad.1073712

Plagiarism/İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Emre EZGİN).

Yayıncı / Published by: Mustafa Süleyman ÖZCAN

Zorunlu Suriyeli Göçü Bağlamında Türkiye’de Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek

Öz

Ulus-devlet anlayışı ekseninde mevcut yurttaşlık tanımı zorunlu göçlerin neden olduğu göçmen (öteki) gerçekliğini kapsamaktan ve kavramaktan uzak bir görünüm arz etmektedir. Türkiye’de ulus devlet anlayışının gelişim süreci dikkate alındığında, etnisist ve devleti kutsayan bir yurttaşlık algısının eğitim aracılığıyla inşa edilmesi nedeniyle çoğulcu ve kapsayıcı olmaktan uzak bir yurttaşlık söz konusudur. Bu bağlamda okul, söz konusu yurttaşlık algısının inşasında, seküler ve milliyetçi kaygılarla beslenen ve merkezîyetçi bir anlayışla denetlenebilen bir ulus kimliğinin pekişmesinde işlevsel konumda yer almıştır. Bu nedenle, zorunlu Suriyeli göçü sonucu göçmenlerin yurttaşlığa entegrasyonuna dair taleplere cevap verme konusunda yetersiz kalınmakla birlikte, ulus devlet anlayışının hukuksal çerçevesi ve milliyetçi motivasyonu göçmenlerin ötekileştirilmesine ve kriminalleştirilmesine zemin hazırlamaktadır. Öyle ki, göçmenlerin yerleşikler tarafından dışlanması, göçmenlerin kendi içlerine dönerek sarsılmışların dayanışması bağlamında, kamusal temastan uzaklaşmasına, iletişimi kendileriyle benzer mağduriyetlere maruz kalan kitlelerle sınırlamalarına, yerel dile yönelik öğrenme isteklerinin azalmasına ve ihtiyaçlarını kayıt dışı ya da gayri meşru yollar aracılığıyla karşılamaya yönelmektedirler. Zorunlu göç sonucu göçmenler ve yerleşikler arasında yaşanan karşılıklı hoşnutsuzlukların çözümüne dair daha somut adımların atılabilmesi için “öteki”nin haklarına yönelik hassasiyeti kapsayan bir “dünya yurttaşlığı” anlayışına gereklilik söz konusudur. Bu çerçevede, iletişim, dinleme ve sorgulama hususları işlevselleştirilerek, yurttaşlığın yeniden düşünülmesi, görmezden gelinen tüm insani değerlerin görünür kılınması açısından önemlidir. Bu sayede göç etmek zorunda kalan göçmenlerin yerleşiklerle kurdukları toplumsal temas bağlamında, göçmenlerin tutunmalarına ve tanınmalarına zemin sağlayacak ahlaki olgunluğun ve sorumluluk duygusunun karşılıklı olarak pekişmesi muhtemel görünmektedir. Bununla birlikte farklılıkların indirgenmediği bir düzlemde, iletişim özgürlüğünün kamusal alanda katılımı ve etkileşimi tetikleyerek, kimlik temelli toplumsal açmazlara yönelik bir çözüm arayışına kapı aralanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dünya Yurttaşlığı, Zorunlu Göç, Göçmenler, Toplumsal Uyum, Ulus Devlet

Rethinking Citizenship in Turkey in the Context of Forced Syrian Migration

Abstract

The current definition of citizenship on the basis of a nation-state has an appearance far from including and apprehending the reality of the immigrant (the other) resulting from forced migration. Considering the development of nation-state in Turkey, there is an

understanding of citizenship that is far from pluralistic and inclusive, since an ethnicist and state-sanctifying concept of citizenship is constructed through education. In this context, the school has been in a functional position in the construction of the abovementioned citizenship perception, in the consolidation of a national identity that is fed by secular and nationalist concerns and can be controlled with a centralized understanding. For this reason, along with the inadequacy in responding to the needs of immigrants for citizenship integration due to forced Syrian migration, the legal framework and nationalist foundation of nation-state understanding leads to marginalization and criminalization of immigrants. In fact, as the immigrants are excluded by the residents, they turn in on themselves and act within solidarity and within this context they avoid contact with the public, they limit communication to the masses who are exposed to similar unjust treatment, decrease their desire to learn the local language and meet their needs through informal or illegitimate ways. In order to take more concrete steps to resolve the discontentment of both the immigrants and the residents as a result of forced migration, a "world citizenship" approach that includes sensitivity to the rights of "the other" should be taken. In this context, it is important to rethink the concept of citizenship by making communication, listening, and questioning functional and making human values that are commonly ignored visible. In this way, it seems likely that the moral maturity and sense of responsibility, that will enable immigrants to hold on and be recognized, will mutually reinforce in the context of social contact established by immigrants with the residents. However, in a context where differences are not reduced, freedom of communication triggers participation and interaction within the public sphere, opening the door to a search for a solution to identity-based social dilemmas.

Keywords: World Citizenship, Forced Migration, Immigrants, Social Cohesion, Nation-State

Giriş

Heywood’a göre, ulus-devlet ve yurttaşlık anlayışının geleceğine dair belirleyicilik özelliği taşıyan üç temel unsur söz konusudur. Bunlardan ilki, nükleer tehditler ve savaş teknolojilerindeki ilerlemeler neticesinde Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler gibi dünyanın selameti için ulus-üstü yapılara ihtiyaç duyulmasıdır. İkincisi, küreselleşmeyle birlikte işletmelerin hareket kabiliyetinin artarak ulus aşırı kimlik kazanmaları ve pazarların bu minvalde büyümesidir. Üçüncüsü ise, ekolojik dengenin ulusal stratejilerin ötesine geçerek uluslararası ölçekte gelecek nesillere yönelik tehdit içerecek bir biçimde tahrip edilmiş olmasıdır (Heywood, 2012: 170). Ekonomik, teknolojik ve ekolojik alanlarda yaşanan dönüşümlerin en önemli sonuçlarından biri olan zorunlu göç olgusu, ülkelerin mevcut yönetim ve yurttaşlık yapısını değişime zorlamakla birlikte değişime direnen yapıların çözülmesine neden olmaktadır.

Güncel verilere göre küresel ölçekte göçmenlerin sayısının 272 milyon olduğu ifade edilmektedir (IOM, 2020). Küresel olarak nüfusun önemli bir bölümü doğdukları ülkelerde yerleşiklerken, zorunlu nedenlerle azımsanmayacak sayıda bir kesim yaşam koşullarının daha müreffeh olduğunu varsaydıkları diğer ülkelere göç etmektedirler. Özellikle göçmen işçiler bu kitlenin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Küresel ölçekte yerinden edilen kişilerin sayısı 41 milyonu aşarken, mültecilerin sayısı ise 26 milyona yaklaşmıştır (IOM, 2020). Bununla birlikte, 2019 yılında Hindistan, Filipinler, Bangladeş, Çin ve ABD’de “iklim göçmeni” olarak nitelendirilen 18 milyon kişi iklim felaketleri sebebiyle göç etmeye mecbur kaldı. Ancak, 1951 tarihli Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair Sözleşme’sinin iklimsel gerekçeleri kapsamaması nedeniyle bu sebeple göç edenlerin hiçbiri resmi göçmen sayılmamış ve göçmen haklarından faydalanamamıştır. Bu mecburi kitlesel mobilizasyon görmezden gelinmeye devam edildiği takdirde 30 yıl içinde Latin Amerika, Güney Asya ve Sahra-altı Afrika’dan kıtlık gerekçesiyle 143 milyon kişinin göç etmek zorunda kalacağı tahmin edilmektedir (Kuzuloğlu, 24-30 Eylül Oksijen Gazetesi, 2021).

Harvey’in zaman-mekan sıkışması olarak nitelendirdiği, toplumsal ve çalışma ilişkilerinin iktisadi, kültürel ve politik eksende sarsılmasına neden olan neoliberal esnekleşme süreci (Harvey, 2014:317), Bauman’a göre, insanlık durumunun çok boyutlu bir dönüşüme maruz kalmasına sebebiyet vermiştir. Bauman, akışkan modern dünyada küreselleşmenin etkisiyle finansal sermayenin hareketliliğini özgürlük ve sorumsuzluk yönünde ivmelendirirken, söz konusu hareketliliğin ve sonuçlarının ulus-devletler aracılığıyla teşvik edildiğini vurgular (Bauman, 2006: 8-9). Bununla birlikte, beşeri unsurların yerelliğe mahkum edilmesi, gelir dağılımı adaletsizliğinin global ölçekte görünürlüğüne artmasına ve demokrasisi yeterince olgunlaşmamış ülkeler ekseninde daha müreffeh bir yaşam umudunu barındıran göçmenlerin çoğalmasına neden olmaktadır. Göçmenlerin göç ettikleri toplumlarda yurttaşlığa entegrasyon konusunda sorun yaşamaları nedeniyle ötekileştirilmeye ve kriminalleştirilmeye maruz kalmaları, ulus-devlet anlayışının çerçevesinde yurttaşlık yeniden düşünülmesi gerekliliğini gündeme getirmektedir.

Özellikle Türkiye’nin uyguladığı açık kapı politikaları nedeniyle göçmenler için daha iyi yaşam hayali ekseninde bir geçiş ülkesine dönüşmesi bağlamında, iç savaş nedeniyle göç eden Suriyeli ve Afgan göçmenlerin Türkiye toplumunun ekonomik, kültürel ve etnik gerekçelerle memnuniyetsizliği dikkat çekmektedir. Ayrıca Avrupa, Türkiye’yi bir tampon bölge konumuna indirgeyerek, zorunlu göç olgusuyla maddi ve geçici çözümlerle yüzleşmekten uzak bir tavır sergilemektedir. Modern ulus devlet ve yurttaşlık unsurları bugünün küresel göç ortamında oluşan ekonomik sosyal ve beşeri sorunlara cevap verememektedir. Küresel göç ne kadar kaçınılmaz bir olgu haline geldiyse, yurttaşlığın o kadar kapsayıcı olması elzemdir. Türkiye özelinde kurgulanan ulus devlet ve yurttaşlık algısının bugünün küresel göç sürecinde Suriyeli göçmenlere yönelik kapsayıcılığı tartışmalıdır. Bu bağlamda, katılımcı ve çoğulcu bir anlayışla, zorunlu göç olgusunun kalıcı ve çok boyutlu karakteri ekseninde yeni bir yurttaşlık anlayışı üzerinde düşünülmesi toplumsal bütünleşme süreci için gereklilik arz etmektedir.

Bu çalışmanın amacı; zorunlu göç olgusunu geçici olarak algılayan ve görmezden gelen bir anlayışın geçerliliğini yitirdiğini ortaya koymaktır. Bu çerçevede, Türkiye özelinde,

zorunlu Suriyeli göçü sonucu, göçmenlerin yurttaşlığa entegrasyon sürecinde oluşan hoşnutsuzlukları tespit ederek, yurttaşlığın çoğulcu ve kapsayıcı hassasiyetler bazında yeniden düşünülmesi gerekliliğini vurgulamaktır.

Türkiye’de Ulus-Devlet ve Yurttaşlık Anlayışının Gelişim Süreci

Fransız Devrimi’nden sonra milliyetçilik fikri, Osmanlı’da gayri-müslimler ve “Türklükleri”, kökleri ve kendi dilleri ile iştil eden bir grup Müslüman aydın arasında karşılık bulmuştur (Ahmad, 2007: 94). Osmanlı’nın çok dinli ve çok uluslu bütünlüğünün Birinci Dünya Savaşı sonrası yenilgilerle parçalanma aşamasına gelmesiyle, Osmanlılar milliyetçilik ve “millet olma” zemininde bir kimlik arayışı gerekliliğinin farkına vardılar (Ahmad, 2007: 98). Bu kimlik arayışı Cumhuriyet dönemi boyunca devam etmiştir. Bu süreci açmılayabilmek için öncelikle ulus, ulus-devlet ve yurttaşlık kavramlarının işlevi ve içeriği kısaca detaylandırılacaktır.

Ulus, Ulus-Devlet ve Yurttaşlık Kavramlarının İşlevi

Modern toplumun oluşumunda belirleyici bir işlevi olan “ulus” tahayyülü, gelenek ve kutsalların işlevsizleştirildiği bir toplumsal ve idari boşlukta kayda değer bir konsensüs ve meşruiyet unsuru olarak değerlendirilebilir. Öyle ki, egemenlik kavramının da tamamlayıcısı ve öncülü olarak nitelendirebileceğimiz “ulus”, tarihe yön veren bir işleve sahip olmakla birlikte toplumsal hayata dair insan eylemlerinin de ana zeminini ifade etmektedir (Hardt ve Negri, 2015: 117). “Ulus”un söz konusu işlevselliği ve niteliği, üzerine kurgulanan ulusal kimlik ekseninde mukavemeti ve kutsal bir meşruluğu istikrarlı kılarak pekiştirme misyonu içermektedir. Bu çerçevede, kapitalizm ve basım teknolojisinin insanları yakınlaştırmasıyla yeni bir cemaat biçimi hayal edilebilmekle birlikte temel morfolojisi açısından modern uluslara imkan tanımıştır. modern egemenlik anlayışı üzerine inşa edilen ulus ve halk bütünlüğü, bir ulus-özne kimliğiyle çatışmaları ve krizleri bir konsensüse zorlayan hayali bir cemaat deneyimi sağlar (Anderson, 2020: 67).

Ulus olma sürecinde, gelişmiş ülkelerin ulus karakteriyle gelişmekte olan ülkelerin ulus karakteri arasında belirgin farklılıklar yer almaktadır. Öyle ki, gelişmekte olan ülkelerin ulus olma sürecinin karakterini belirleyen iki temel etkenden biri sömürgeci bir yönetime karşı verilen bağımsızlık mücadelesi iken diğeri, bu mücadele sonucu miras alınan ülke sınırlarıdır. Bu bağlamda gelişmekte olan ülkelerin ulus karakterinin milliyetçi kimliğinin genellikle anti-sömürgeci kaygılar üzerine inşa edildiği ifade edilebilir (Heywood, 2012: 155). Gelişmiş ülkeler açısından bakıldığında, özellikle Hollanda ve İsviçre’nin “ulus” olma süreci sistematik bir inşa sürecinden ziyade yavaş ve kararlı bir toplumsal bütünlüşme çerçevesinde olgunlaşmıştır. Bu toplumlarda uluslaşma süreci tek bir merkezden motivasyonunu almamakla birlikte önce seçkinlerin akabinde kademeli olarak toplumun diğeri kesimlerinin katılımı sağlanarak gerçekleşmiştir. Bunun sonucu olarak geleneksel farklılıklar modern uluslaşma sürecinde korunmuş ve tek merkeze bağlı olmadan çoğulcu ve meşru bir modern toplum yavaşça olgunlaşmıştır (Üstel, 1999: 20).

Bu bağlamda ulus karakteri gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında farklı biçimlerde tezahür etmiş olsa da, “ulus-devlet” düşüncesinin somutlaşma süreci, milliyetçilik ve ulus birlikteliğinin oluşturduğu altyapı çerçevesinde milliyetçi akımların güçlenmesiyle

gerçekleşmiştir. Sürekli eleştirilen ve zamanla evrilen içeriğiyle küresel ölçekte ana aktör olarak konumlanan ulus-devletin, 1648 Vestfalya Anlaşması'ndan itibaren vuku bulan deneyimlerin bir sonucu olduğu ifade edilebilir. Söz konusu deneyimler, aynı siyasal irade altında konumlanan topluluğun, mezhepsel ve geleneksel kutsiyetlerinin arkana plana itilip, milli aidiyetlerinin ön plana çıkarıldığı bir düzlemdeki bütünlüğünü ifade etmektedir (Topçu ve Menek, 2019: 111). Bu çerçevede "ulus-devlet" in, indirgenmiş tüm kutsiyetlerin yerine kurgulanan milli aidiyetlerin toplumsal bütünleşme sürecinde yeni nesil bir tutkal işlevi gördüğü ifade edilebilir. "Ulus-devlet", asıl olarak milliyetçiliği merkezine koyan siyasi bir kurum olarak, devlet ile halkın milli duygular çerçevesinde bir ve beraber olması temeline dayanmaktadır. Toplumsal bütünlüğü sağlamak uğruna, kavmiyetçilik ve mezhepçilik yerine milliyetçilikten beslenen ulus-devlet düşüncesi, tüm alt kültürleri bir üst kültür çatısı altında bir araya getirir (Topçu ve Menek, 2019: 111). Guibernau'ya göre "ulus-devlet" in temel özellikleri; sınırları belli bir toprak parçası, inşa edilen ortak kültür, sembeler, değerlerle türdeşleştirilen halk, gelenekler ile köken mitleri ekseninde toplumsal bütünleşmeyi amaçlayan modern bir olgudur (Topçu ve Menek, 2019: 111).

Her ne kadar "ulus-devlet" anlayışı, sembeler ve kültür ekseninde halkı türdeşleştirerek, bütün etnik farklılıkları tek bir çatı altında ve tek bir gaye ile bir arada toplama çabaları içerse de, etno-kültürel farklılıklara sahip olan kesimleri aidiyet hissettiği topraklarda azınlık durumuna düşürmesi kaçınılmazdır (Topçu ve Menek, 2019: 111). Bunun sonucunda, "yurttaşlık" kavramının inşasında kronik çelişkilerin vuku bulması olağanlaşmakla birlikte bu durum çokkültürlü eleştirilerin pekişmesine zemin sağlamıştır. Bu tür eleştirilere zemin sağlayan sürecin içeriğini açmılabilmek için, "yurttaşlığın" motivasyonuna odaklanmak gerekmektedir. Buna göre "yurttaşlık" üretkenlik, yüksek temsiliyet, katılımcılık ve özgürlük idealleri ekseninde motivasyon sağlamakla birlikte bunun için özneyle bütünleşmiş bir kimlik gerekliliği ön plana çıkar (Aydoğdu, 2008-2009: 214). Ancak, yurttaşlığın, özgürlükçü liberal-demokratik temsillerde bile milliyetçi bir sadakate bağlı olarak kazan(dır)ılan bir statü olması, yurttaşlık hakları kısıtlı toplulukların 'milli varlık'tan dışlanmasına ve bir tür 'iç düşman' muamelesine maruz kalmasına sebebiyet vermesi söz konusu kronik çelişkileri somutlaştırmaktadır (Bora, 2003: 28).

Rousseau'nun monarşik ve aristokratik yönetimlere bir tepki olarak vurguladığı "genel irade" anlayışı, Fransız Devrimi çerçevesinde Fransız halkının bir "tebaa" olma ön kabulünden kurtularak dokunulmaz haklara ve özgürlüklere sahip "yurttaş" olma bilincine erişmeleri sürecinde ifadesini bulsa da (Heywood, 2012: 153-154), Hobsbawn, tarihsel devamlılık ve kültürel saflığa duyulan inancın milliyetçilik fikriyle tahayyül edilen bir mit olduğunu ileri sürer. Bu çerçevede, 19. yüzyıl sonlarına kadar gelişmeyen ulus olma refleksinin ilköğretim aracılığıyla milliyetçilik düzleminde semboller yardımıyla milletler yaratılmasını mümkün kıldığını ifade eder (Heywood, 2012: 154). Bununla birlikte Benedict Anderson, söz konusu tahayyülü ortak bir kimlik fikrini ileri süren toplulukların mental görüntülerden fazlası olmadıkları şeklinde betimleyerek (Heywood, 2012: 154), yurttaşlık algısının sınırlarını ifade etmiştir.

Modernizmin genetik yapısında yer alan idealizmin çizdiği sınırlar mutlaka bir dışlama ihtiyacı hissetmesinin bir sonucu olarak, modernizmin yurttaşlık idealine dair çizdiği sınırlar mutlaka o ideale bir tehdit potansiyeli taşıyacak "öteki"yi de inşa etmiştir. Söz

konusu “öteki”nin varlığı, yönetsel ve ideolojik kaygılardan kaynaklanmakla birlikte “ilerici” modernizm daha başlangıç aşamasında eleştirdiği tüm “gerici” sabitlerin tekrarına düşer. Öyle ki, ulus-devletin temelinde yer alan felsefenin daha başlangıç noktası itibarıyla somut ve olgusal gerçeklikle uzlaşmamasının temelinde 18. yüzyıl Fransız ulusçu ideolojisinin, merkezîyetçilik kaygısı bulunmaktadır (Üstel, 1999: 16). Bu ideolojiden etkilenen devletlerin önemli bir bölümünün demokrasi ve özgürlük ideallerini merkezîyetçi-jakoben bir devlet ekseninde konumlandırması, söz konusu idealleri benimsemeyen “gerici” kitleler için bir ortaklaşma noktası ve merkez için olası “tehdit” algısını gündeme getirerek, “öteki”nin oluşması için gerekli ortamı sağlamaktadır (Üstel, 1999: 16). Modern devletin siyasal organizasyonu dahilinde yurttaşlığın inşası, güvenlik kaygısı ekseninde şekillenmekle birlikte öne planda yer alan “tehdit” algısı, yurttaşlığı ulusal siyasal cemaatin üyelerinin tekeline bırakmasına ve ulus-devlet inşası belli bir coğrafyada, güç ve otoriteye uyum sağlayan kitleler ekseninde şekillenmesine zemin hazırlamıştır (Üstel, 1999: 56).

Üstel’e göre, bu zeminin oluşumunda merkezîyetçi-jakoben ulusçuluğun iç ayaklanmalar ve savaşlarla şekillenmiş “özgül” bir tarihe sahip olmasının belirleyici bir etkisi bulunmaktadır. Bu durumun bir sonucu olarak, yurtseverlik kaygılarının “öteki” oluşturma ve kriminalleştirme konusunda Rousseau’nun özgürlüğü yücelten tavsiyesinin aksine yurtseverliği özgürlüğün önüne getirerek, hoşgörüsüz, federalizme karşı temkinli, gücü mutlaklaştıran, simgeselliği kutsiyet boyutuna taşıyan bir ulusçuluğu meşrulaştırması söz konusu olmuştur (Üstel, 1999: 36). Üstel, teritoryal devletten burjuva ulus devletine geçişle birlikte ulusal kimliğin öneminin artmasına - Fransız ulusçuluğunda evrenselliğin “ulus” eksenli tanımlanması gibi- ve “azınlık” gibi “öteki”ne dair ideal dışı kavramların anlam kayması yaşamasına neden olmuştur. Bu çerçevede “azınlık”, siyasal süreçte eşit katılımdan ya da siyasal hakların kullanımından dışlanan insan toplulukları şeklinde nitelendirilerek, uluslararası bir kavramsallaştırmaya gidilmiştir (Üstel, 1999: 36-37).

Zamanla yaşanan gelişmelere bağlı olarak, özellikle küresel ölçekte yaşanan zorunlu göçler sonucu yurttaşlığa ilişkin hak talepleri, bir yandan yurttaşlığa dair ön kabullerin revizyonunu gündeme getirirken, diğer yandan hak temelli ve topluluk temelli haklar ikileminin sorgulanmasına zemin hazırlamaktadır. İnsan hakları zemininde konumlanan hak temelli yurttaşlık anlayışı, etno-kültürel farklılıkları dikkate almaksızın hakları tanımlarken, topluluk temelli yurttaşlık anlayışı ise, yurttaşı bir topluluğa olan aidiyeti ölçüsünde hakları tanımlamaktadır (Üstel, 1999: 47). Belirli ölçülerde günümüz ihtiyaçlarına yönelik eksiklikler barındıran her iki anlayışa karşılık, zorunlu göç sonrası sığınmacı ve mültecilerin yerleşikler açısından tanınmasına yönelik yeni bir bakış açısıyla olası özgül ihtiyaçları karşılamaya yönelik bir haklar tanımlaması sentezleme zorunluluğu söz konusudur (Üstel, 1999: 48). 1980’lerden başlayarak yerellik ve evrensellik arasına sıkışan yurttaşlığın, değişen doğası ve yaşam alanı ekseninde, küresel göçlerin yoğunluğu ve somut yapısı da dikkate alınarak yeniden konumlandırılması gerekliliği dikkate değer niteliktedir (Üstel, 1999: 51). Özellikle zorunlu Suriyeli göçü sonrası, Türkiye’de, Suriyeli mülteci ve sığınmacıların toplumsal entegrasyonuna yönelik tanınma sürecinin katılımcı ve çoğulcu bir düzlemde gerçekleştirilebilmesi için yurttaşlık sürecinin Türkiye’deki gelişiminin irdelenmesi ve göç olgusunun geçici bir niteliğe sahip olduğu yanlıgısına düşülmeksizin, yurttaşlık anlayışının kapsayıcılığını ve işlevselliğini iyileştirecek kalıcı bir çözüm üretilmesi bir gereklilik arz etmektedir.

Türkiye’de Ulus-Devlet ve Yurttaşlık Anlayışının İnşası

Türkiye’de, Cumhuriyet’in yeni bir yurttaşlık inşa etme süreci, “çağdaşlık” ve “laiklik” ilkelerine atfedilen önem dahilinde “sözleşmeye dayalı ulus” düzleminde siyasal ve yasal temellerin atılmasının yanında, kültürel bir kimlik ihtiyacı çerçevesinde gerçekleşmiştir (İçduygu ve Keyman, 98-99: 158). Türkiye’de, yurttaşlık sürecinin gelişiminin nihai noktası olan “militan yurttaşlık” anlayışı, devletin bekasını önceleyen ve bu önceliğe hizmet eden yurtseverlik ve sadakat gibi erdemleri kutsayan bir inşa sürecinde somutlaşmıştır (Üstel, 1999: 148). Türkiye’nin teritoryal bir devlet anlayışından ulus-devlet anlayışına geçiş sürecinde her ne kadar Fransızvari sözleşmecilik ulus anlayışı iddiası söz konusu olsa da hakim etnik topluluğun baskınlığının hissedildiği ve yurtseverlik duygularının yüceltildiği bir yurttaşlık anlayışının somutlaştığı gözlemlenmektedir. Bu durum, resmi söylemle entegre edildiğinde ya da devletleştirildiğinde gündelik hayatı depolitize ederken, farklı kimlikleri haklar düzleminde politize eder (Üstel, 1999: 148). Türkiye’de yurttaşlık, kültürel kimlik gibi tanımlanmakta ve milli kimlikle özdeşleştirilmekte olduğu için milli değerler bazında yurtseverliğin sürekli olarak teyakkuzda bulunmaya zemin hazırlayan bir işlevi bulunmaktadır (Bora, 2003: 28-29). Türkiye’de devlete atfedilen kutsiyet milli kimliğin şekillenmesinde önemli bir rol oynamakla birlikte yurttaşlık milli otoriteye boyun eğen, devletiyle bütünleşmiş bir kimlik tahayyülüyle karakterize olur (Bora, 2003: 31).

Söz konusu milli kimlik algısının nasıl ortaya çıktığını anlamlandırabilmek için bir kimlik oluşturma ihtiyacının ne zaman vuku bulduğuna ve bu algının nasıl inşa edildiğine odaklanmak gerekmektedir. Tanzimat döneminde ön plana çıkan Osmanlıcılık, II. Abdülhamid döneminde yerini, Müslüman devlete uygun “Müslüman millet” oluşturma sürecine bırakmakla birlikte, Müslüman tebaanın sadakatini temin ederek ayrılıkçı eğilimlerin önüne geçmek hedeflenmektedir (Çetinsaya, 2006: 271). Ancak Türk olmayan Müslüman unsurlarda ayrılıkçı eğilimlerin yaşanması, “ümme” döneminden “millet” dönemine geçişe neden olmakla birlikte, Gökalp’in bir konsensüs sağlamaya çalıştığı, Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak üçgeninde bir “Türkçülük” anlayışı yurttaşlık sürecinin inşasına önemli ölçüde etki edecektir (Hilav, 2005: 390-391). II. Meşrutiyet döneminde parçalanma sürecine giren devletin ve yitirilen toprakların oluşturduğu kaygılar bir kurtuluş reçetesi ihtiyacı doğurmuş, reaya ve tebaa niteliğini yitiren Osmanlı kimlik arayışı içinde olan bir yurttaş konumuna gelmiştir (Toprak, 1988: 157).

II. Meşrutiyetle birlikte, modern merkezi devletin yeni siyasal öznesi olan “yurttaş”ın inşasında III. Cumhuriyet Fransa’sını andırır nitelikte bir okul ya da ilkökul araçsallığı dikkat çekmektedir (Üstel, 2016: 30). Devletin denetiminde gerçekleşen yurttaşlık eğitiminde ilk ve orta öğretim aracılığıyla, gelecek nesillere hak ve vazifeleri benimsetilerek kamusal bir özneye dönüştüren içeriği, söz konusu araçsallığı açıkça ortaya koymaktadır (Gürses, 2010: 245). Osmanlı’da aile ve cemaat ilişkileri çerçevesinde toplumsallaşan çocuk, 19. yüzyılın sonlarından itibaren çocukluğunu devlete teslim eder (Üstel, 2016: 32). Bu teslimiyet II. Meşrutiyet’le birlikte “makbul” yurttaşa, fırsat eşitliği algısıyla Malumat-ı Medeniye kitaplarından alınan (Üstel, 2016: 59), beden-akıl-ruh ekseninde biçimlenen ahlaki niteliklerin benimsetilmesiyle adım adım inşa sürecinin gerçekleşmesine vesile olur (Üstel, 2016: 74). Cumhuriyet pedagojisi çerçevesinde II. Abdülhamit döneminden miras alınarak uygulanan homojen bir din algısının laik devlet

anlayışıyla harmanlanarak homojen bir yurttaş inşa etme çabası somutlaşmaktadır (Kurtoğlu, 2009: 625).

Cumhuriyet elitleri, toplumsal homojenliği kurgularken, dini kimlik ekseninde ulusal kimliği ve milliyetçiliği, Müslüman tasavvur dünyasıyla süreklilik ilişkisi içinde bir öze dönüş algısıyla hareket etmişlerdir (Kurtoğlu, 2009: 625). Bu çerçevede, Cumhuriyet elitleri açısından da “okul”, yurttaşlık sürecinin inşasında ulusal kimlik ve onun belkemiği olan Türkçe’nin yaygınlaşmasında önemli bir işleve sahiptir. Öyle ki, laik düşüncenin sürdürülebilirliği ve vicdanların eğitim ve denetiminin tek merkezden yönlendirilebilmesi için okul işlevsel konumdadır (Katoğlu, 2005: 426). Yurttaşlık algısının inşasında laikliğin öneminin yanında, batıdan ithal edilen milliyetçiliğin baskın olduğu ulusal esaslara göre yeni bir toplum ve devletin tahayyülüdür (Keyder, 2003: 87). Söz konusu tahayyüle hizmet eden baskın milliyetçilik anlayışı, zamanla okul müfredatına kademeli olarak entegre edilmiştir. Bu bağlamda, 1926 tarihli İlkemtepe Müfredat Programı, Cumhuriyet döneminin ilköğretim ders programları alanında ilk büyük düzenlemesi olmakla birlikte, bu program çerçevesinde, ilkokulların esas amacının; genç nesli muhitine faal bir halde intibak ettirmek suretiyle iyi yurttaşlar yetiştirmek olduğu ifade edilmiştir (Akyüz, 1985: 309). 1930’lu yıllarda ise, orta öğretim programında yapılan düzenlemeler ekseninde Tarih ve Yurt Bilgisi derslerinde, Hasan Ali Yücel; “Türk elitini hakiki Türk vatanperveri olarak yetiştirmek” (Yücel, 1994: 227) ifadesiyle “militan yurttaşlık” anlayışına hız verilmiştir (Üstel, 2016: 136-137). Bu bağlamda, eğitimin temel hedefinin yukarıdan aşağıya bir milliyetçilik anlayışı ekseninde otoriter bir yönetimi benimsemiş bir yurttaş inşa etme olarak ifade edilebilir (Keyder, 1999: 61).

Okul müfredatında vurgulanan söz konusu millilik vurgusu, çoğulcu ve katılımcı bir düzlemden uzak bir anlayışla dışlayıcı ve çoğunlukçu bir yurttaşlık karakteriyle kristalize olur. Buna göre, 1924 Anayasası’nda “Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegane ve hakiki mümessili olup, millet namına hakkı hakimiyeti istimal eder” ifadesi egemenliğin temsilcisi olarak meclisi göstermekle birlikte ulusal iradeyi meclis çoğunluğuna tahvil etmektedir. Bu çerçevede, erken Cumhuriyet döneminde çoğulcu bir demokrasi anlayışı yerine çoğunlukçu bir anlayış ön plana çıkmaktadır (Bağce ve Bakirezer, 2004: 55-56). 1924 Anayasası’nda “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur” ifadesi ve Medeni Bilgiler’de vatandaşa yönelik atıfta “ekseriyetin göstereceği arzusunun muteber olacağını bilir” ifadesi çoğunlukçu bir anlayışla yurttaşlık kavramına vurgu yapılırken (İnan, 1968: 87; Bağce ve Bakirezer, 2004: 54), yurttaşlık ekseninde çoğulcu bir demokrasi anlayışı ise, ancak 1961 Anayasası ile öne çıkmıştır (Sağlam, 1998: 93; Bağce ve Bakirezer, 2004: 56).

Cumhuriyet tarihinde 20 yıl boyunca yürürlükte kalmış ilkokul programı olan 1948 tarihli İlk okul Programı’nda “millilik” arzusu sürdürülmektedir (Üstel, 2016: 245). Öyle ki, İlk Okul Programı’nda yer alan “İlk okul, çocuklara milli kültürü aşılacak mecburiyetindedir”(Maarif Vekaleti, 1958: 3) ifadesi söz konusu arzuyu net bir biçimde betimlemektedir. Demokrat Parti dönemiyle birlikte İslami değerlerin ve geleneksel unsurların yurttaşlık algısına eklenerek yeniden bir yurttaşlık tasavvurunun gündeme gelmesi, 27 Mayıs Darbesi sonrası anayasal hakların katılımcı ve aktif bir yurttaş yaratma eğilimiyle arka plana itilmiştir. Bu çerçevede, 1968 tarihli İlk Okul Programı’nda yer alan, “Demokrasinin sadece bir idare şekli olmayıp; herkesin karşılıklı

hak ve sorumluluklar taşıdıkları, birbirlerinin görüş ve inanışlarını saygı ile, hoşgörülükle karşıladıkları bir yaşama şekli olduğu düşüncesini benimser” (MEB, 1968: 8) ifadesinden anlaşılacağı üzere, daha demokratik bir zeminde kurgulanan evrensel, katılımcı ve hoşgörülü bir yurttaşlık algısı dikkat çekmektedir. 12 Eylül Darbesi’nin etkisiyle 1980 sonrasında yeni bir Kemalist anlayış gündeme gelir. Buna göre, mevcut yurttaşlık algısının içine din unsurlarının entegre edilerek, birlik ve beraberliğinin vazgeçilmez bir koşulu olarak dini referanslara atıfta bulunulma ihtiyacı hissedilmiştir. Öyle ki, Vatandaşlık Bilgileri ve Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi ders kitapları incelendiğinde, ulusu somutlaştıran dil ve ırk gibi unsurlar arasına din yerleştirilmiş ve din birliğinin toplumsal bütünlüğü sağlama ekseninde önemli bir araç olacağı vurgulanmıştır (Aydos ve Yenice, 1994: 60). Bu çerçevede daha muhafazakar ve milliyetçi unsurların yoğunlaştığı bir yurttaşlık algısının yerleşikleşmesiyle milliyetçi aydınların sorumluluğu önemli ölçüde artmıştır (Zürcher, 2003: 419-420).

Görüldüğü üzere, 1980’lerden sonra seküler, çoğulcu ve katılımcı yurttaşlık algısı yerini “anayasal vatandaşlık” yorumuyla ötekileştirici, milliyetçi-muhafazakar ve çoğunlukçu bir yurttaşlık yaklaşımına terk eder. Bununla birlikte, 1990’larda homojen bir toplum tahayyülü çerçevesinde farklılıkları görmezden gelen bir yaklaşım vuku bulur. Habermas’ın farklılıkları anlama üzerine inşa ettiği “anayasal vataneverlik” kavramı, 1992’de Budapeşte’de düzenlenen Uluslararası Basın Enstitüsü Genel Kurulu’nda Süleyman Demirel’in konuşmasında, Türkiye’deki “anayasal vatandaşlık” şeklinde yorumlanarak, farklılıkları indirgemeye dönük bir devlet anlayışına evrilmesi bu durumu kanıtlar niteliktedir (Üstel, 1999: 151):

“Anayasal vatandaşlık kavramı, haklar ve ödevler bakımından bir ülkenin tüm vatandaşlarını eşitlik ortak paydasında birleştiren bir kavramdır. Anayasal vatandaşlık sayesinde din, dil, ırk, cinsiyet farkı olmaksızın bir ülkenin tüm vatandaşları tüm görevlere talip olmak ve o görevleri üstlenebilmek hakkını elde etmektedir. Tasada ve kıvançta ortak olan, anayasal vatandaşlık bağıyla devlete bağlı her birey, etnik kökeni, dili, dini, cinsiyeti ne olursa olsun, kendi kültürel çeyizini topluma zenginlik kaynağı olarak taşımakta ve hem bireysel hem toplumsal refaha katkıda bulunmak ve pay almak hakkını kazanmaktadır. (...) İşte anayasal vatandaşlık, eşitlik ortak paydasına bu haklara ve görevlere birlikte sahip olmak ve hiçbir grubun şu veya bu nedenlerden ötürü seçme, seçilme, devletin her kademesindeki göreve gelebilme hakkını kısıtlamamasıdır.” (Üstel, 1999: 151).

1990’larda yurttaşlık algısı batılılaşma adına dış tehditlere karşı otoriter ve devletçi eğilimlerin baskınlaştığı milliyetçi bir kolektivite ekseninde şekillenmiştir. Bir başka ifadeyle otoriterlik, kendisini milliyetçi kolektiviteye dayandırarak meşruiyet sağlayabildi (Keyder, 1999: 66). Talim ve Terbiye Kurulu’nun 1994 tarihli Vatandaşlık Bilgileri kitaplarında ve Milli Eğitim Bakanlığı’nun İlköğretim Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi kitabında yer alan “ırk ve din” temelli vurgular, “öteki”ni dışlayıcı bir niteliğe sahip olmakla birlikte erdemlilik ilkesinin ve dayanışma duygusunun gerilediği bir sürece tekabül eder (Üstel, 1999: 152-153).

Zorunlu göç gerçekliğinin kalıcı ve heterojen niteliği dikkate alındığında, Türkiye’de bulunan Suriyeli mülteci ve sığınmacıların toplumsal entegrasyonu sürecinde mevcut yurttaşlık anlayışının çoğunlukçu ve kapsayıcılıktan uzak niteliği gerekçesiyle güncel taleplere ve çelişiklere cevap verme hususunda eksik kalmaktadır. Bu çerçevede, küresel

ölçekte yaygınlaşan zorunlu göç olgusunun toplumsal sonuçlarının iyileştirilebilmesi için çoğulcu ve katılımcı, radikal bir demokrasi anlayışı baz alınarak, sivil toplum ve eyleyen bir kamusal alan içerisinde eşit ve özgür yurttaşların yer aldığı bir dönüşüm elzem hale gelmektedir (Bağce ve Bakirezer, 2004: 59).

Türkiye’de Suriyeli Göçmenlerin Yurttaşlığa Entegrasyonu Sorunu

Küresel ölçekte yaşanan ve zorunlu göçlerin kalıcı niteliği, ekonomik ve toplumsal düzlemde eğitim, sağlık, barınma ve çalışma yaşamı açısından geniş çaplı bir kamusal hizmet ağı ve finansman kaynağı gerektirmekle birlikte yerleşiklerle göç etmek zorunda kalanlar arasında bir toplumsal entegrasyon sürecini de gündeme getirmektedir. Bu bağlamda yurttaşlık anlayışının kapsamının ve empati sürecinin gelişimini kavrayabilmek için, göç ve yurttaşlık olguları kavramsal açıdan irdelenecek ve hukuki çerçeve belirginleştirilecektir.

Göç Olgusunun ve Yurttaşlığa Entegrasyon Sürecinin Kavramsal ve Hukuki Çerçevesi

Göç kavramının çok boyutlu ve karmaşık yapısını, göç olgusuna dair yapılan tanımlamalardan açıkça gözlemleyebiliriz. Buna göre göç kavramı; bireylerin alışık olduğu ve aidiyet hissettiği sosyal ve ekonomik koşullardan ayrılmak zorunda kalması, toplumsal açıdan uyum sorunları oluşturabilecek bir topluluk hareketi ya da sosyo-kültürel, politik ve bireysel dinamiklerden etkilenen, zamansal farklılıklar içeren bir yer değiştirme hareketi şeklinde farklı bakış açılarıyla tanımlanmaktadır (Akıncı, Nergiz ve Gedik, 2015: 61). Göçün hangi saiklerle gerçekleştirildiği göçmen davranışına etki eden bir potansiyeli içerir. Bu çerçevede, göçmen davranışının uyum sağlama sürecindeki belirleyici etkisi, göç sürecinin akıbetine dair önemli ipuçları verecektir. Öyle ki, bireylerin davranışına bağlı olarak yerleşilen yerlere uyum gerçekleşmediği varsayımı altında yeniden yer değiştirme eğilimi gündeme gelecek ve göç süreci nihayete erememiş olacaktır (Akıncı, Nergiz ve Gedik, 2015: 67).

Modern toplumlarda göç sonrası toplumsal entegrasyon sürecinde dikkat çeken en önemli konulardan biri, kültürel uyum sürecidir. Çoğunluğun kültür kodlarının baskınlığı karşısında özgün gelenek ve davranışların ezilmesi Giddens’in ifadesiyle “eritme potası” süreci olarak nitelendirilebilir (Giddens, 2000: 251) (Akıncı, Nergiz ve Gedik, 2015: 71). Eritme potası ya da asimilasyon süreci, tüm baskın kültürel unsurların evrilerek yeni bir kalıp içinde karışması ve yeniden vuku bulması olarak tanımlanabilir. Nihai olarak asimilasyon ya da eritme potası süreci, göçmenlerin toplumsal devingenliğin tamamlandığı ve orta sınıf olma konumuna ulaşıldığı bir düzlemde kültürel farklılıklarının massedilmesi olarak açıklanabilir (Akıncı, Nergiz ve Gedik, 2015: 71).

Göç sonrası çeşitli gerekçelerle toplumsal entegrasyonun sağlanamaması halinde, gettolaşma zorunluluğunu ve dışlanma duygusunu deneyimleme, bireyin çalışma ortamını, eğitim ve gündelik yaşamını bir iletişim kopukluğu ya da içe kapanma gibi marjinalleşmeye hatta radikalleşmeye evrilebilecek sonuçları kaçınılmaz hale getirir (Akıncı, Nergiz ve Gedik, 2015: 73). Giddens, yerli ve yabancı ikileminin göz ardı edilebildiği ve çatışmanın olmadığı modern kültürlerde, “yabancılar toplumunun” modern toplumu inşa ettiğini ifade eder. Bunun nedeni olarak da yabancılar arası

ilişkilerin belirlendiği hassasiyet düzeyinin tüm toplumsal ilişkiler için de gösterilebileceğini ve bu sayede göçmenlerin bir kimlik arayışına girerek bir çatışma ortamına gerek kalmayacağını gösterir (Giddens, 2004: 84; Akıncı, Nergiz ve Gedik, 2015: 76).

Küresel göçle birlikte “öteki” konumuna itilen yabancıların gerçekten de tanınmadığını ve bizi etik sorumluluğa çağırdığı halde görmezden gelinmesinin mümkün olmadığını Levinas’tan öğreniyoruz. Levinas’ın, “Yoksul, yetim, yabancı olarak da nitelenen ve etik sorumluluğa çağıran ötekinin o kadar da yabancı olamayacağı şeklinde yeni bir paradoksla karşılaşmaktayız.” ifadesi tüm ötekileştirilenler üzerine bir kez daha düşünülmesi gerektiğini net bir biçimde ortaya koymaktadır (Odabaş, 2020: 557-558). Yabancı olarak nitelendirilenler fiili olarak bir mekan paylaşımı söz konusu olduğu için bir görünürlüğe, tahayyül olarak uzakta konumlandırıldıkları için bir görünmezliğe eş anlamlı olarak sahip olmaktadır. Bu bağlamda, yabancı olarak nitelendirilenler daima olası tehdit algısının nesnesi olmakla birlikte akışkan konumlarıyla kaygı vericidirler.

Bauman’ın ifadesiyle, akışkan dünyada bu kaygılar gündelik yaşamın her zerresine sirayet etmiştir (Bauman, 2019: 22). Günümüzde yabancı olarak nitelendirilenlerin ana unsurları olan mülteciler, geçici sığınmacılar ve göçmenler, Bauman’a göre, yerleşik olanların korunmasızlığını ve huzursuzluğunu hatırlatan ve bu sebeple nefretle karşılanan küresel sınırın insani atıklarıdır (Bauman, 2018: 17-18). Bu bağlamda, göçmenler sınırların ötesine geçtikleri için değil, gittikleri yerde, hükümetlerin sınır kısıtlamaları, göçmen karşıtı ve entegrasyon uygulamaları nedeniyle aidiyet oluşturmalarına izin verilmediği için yersiz ve yurtsuz olarak insani atık pozisyonuna indirgenirler (Odabaş, 2020: 559).

Yabancı olarak nitelendirilenlerin uluslararası düzeyde hukuki açıdan nasıl tanımlandıkları yurttaşlık meselesinin temel problemlerine yönelik önemli ipuçları verecektir. Bu çerçevede yabancı, Devletler Hukuku Enstitüsü’nün 1892 yılında Cenevre Toplantısı’nda, “Bir devletin ülkesinde bulunan ve o devletin vatandaşlığını iddiaya hakkı olmayan kimse”; Avrupa Konseyi’nin 1992 tarihli “Yabancıların Yerel Düzeyde Kamu Yaşamına Katılma” Sözleşmesi’ne göre, “yasal olarak ikamet ettiği ülkenin vatandaşı olmayan kişiler” ve AB istatistik kuruluşu Eurostat’a göre, “vatandaşlığı belli olmayan ve vatansız kişiler de dahil olmak üzere, yerleşik oldukları ülkenin vatandaşı olmayan kişiler” (Yıldız, 2017: 39) olarak tanımlanmakla birlikte, Uluslararası Göç Örgütü’nün göç terimleri sözlüğünde ise, “belirli bir devlet açısından o devletin uyruğunda olmayan kişi” ifadesi yer almaktadır (Çiçekli, 2009: 64).

Yabancı olarak nitelendirilenlerin içerisinde yer alan sığınmacı ve mültecilere ilişkin evrensel nitelikli tek anlaşma konumunda yer alan 1951 tarihli Cenevre Sözleşmesi’ne göre mülteci, “ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen her şahıs” olarak tanımlanırken, sığınmacı ise, mülteci olma statüsünü resmi olarak henüz elde etmemiş olan kişiler olarak ifade edilmektedir (Yıldız, 2017: 42-43).

Bu tanımlamalara göre yabancı, ilgili ülke ile yurttaşlık bağı bulunmayan unsur olarak ifade edildiği gözlemlenmektedir. Öyle ki, yabancı kavramı Türkiye’de, Türk

Vatandaşlığı Kanunu (TVK) ve Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu’na (YUKK) göre, “Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile vatandaşlık bağı bulunmayan kişi” olarak tanımlanmakta ve yurttaşlık şartının varlığı ve hiçliği net bir biçimde ayırdığına tanık olunmaktadır (Yıldız, 2017: 40). Coğrafi kısıtlama şartıyla Cenevre Sözleşmesi’ni uygulayan Türkiye’de, YUKK’a göre, “Avrupa ülkelerinde meydana gelen olaylar nedeniyle; ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşüncelerinden dolayı zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için ülkesini terk ederek Türkiye’ye gelen yabancıya veya vatansız kişiye mülteci statüsü verilebilir.” (Yıldız, 2017: 46). “Şartlı mülteci statüsü verilenlere, üçüncü ülkeye yerleştirilinceye kadar Türkiye’de kalmaları için geçici ikamet izni verilmektedir” (Yıldız, 2017: 46). ifadesi kullanılmaktadır. Türkiye’de 2013 yılında Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu ile misafirperverlik ekseninde yorumlanan uluslararası koruma süreci “hak” statüsünde değerlendirilmiştir. Bu sayede hem insan hakları ihlallerinin hem de toplumsal bütünleşmede yaşanan sorunların çözümüne dair kayda değer bir adım atılmıştır (Akıncı, Nergiz ve Gedik, 2015: 78).

Yabancıların olası yurttaşlığa kabul edilme süreçleri hukuksal bir içeriğe sahip olmasının ötesinde, sosyal, siyasi ve kültürel boyutları bünyesinde barındıran karmaşık bir süreç olarak ifade edilebilir (Yıldız, 2017: 38-39). Öyle ki, yabancıların yurttaş olarak kabul edilebilmelerin arka planında ilgili ülkelerin geçmişte edindikleri göç deneyimleri, tarihsel ve kültürel niteliği, ekonomik ve politik göstergeleri önemli olduğu kadar ilgili ülkenin yerleşiklerinin sosyal kabul hassasiyet dereceleri de dikkate değer niteliktedir. Ancak çoğulcu bir toplum anlayışı düzleminde sosyal kabul ve uyum sağlama süreci entegrasyonun daha az sorunla gerçekleşmesi mümkün olabilir (Yıldız, 2017: 39).

Suriyeli Göçmenlerin Tanınma ve Tutunma Sorunu

Türkiye, Suriye krizinden sonra gelişen ve 2021 yılında hala devam eden zorunlu göç akını açısından değerlendirildiğinde uzun bir süredir dünyada en çok yerinden edilmiş kişi barındıran ülke konumundadır. Öyle ki, 16 Eylül 2021 tarihi itibarıyla Türkiye’de kayıtlı geçici koruma altındaki Suriyeli sayısı 3 milyon 710 bin 497 kişi olmakla birlikte bu kişilerin %47,4’ünü 18 yaş ve altında yer alan çocuklar oluşturmaktadır. Şehirlerde yaşayan Suriyeli sayısı 3 milyon 658 bin kişi iken mevcut Suriyelilerin %98,6’sı şehirlerde yaşamaktadır. Suriyeli göçmenleri barındıran şehirler arasında İstanbul 531 bin 568 kişi ile ilk sırada yer alırken, Gaziantep ve Hatay sırasıyla arkadan gelmektedir. Kilis %42,5 ile Suriyelilerin yerli nüfusa oranla en yoğun seyrettiği şehir konumunda yer alırken, bu oran ülke genelinde %4,23 seviyesindedir. 2021 yılı İçişleri Bakanlığı verilerine göre, ülkesine dönen Suriyeli sayısı 460 bin civarındadır. 30 2019 yılı İçişleri Bakanlığı verilerine göre, Türk vatandaşlığı verilen Suriyeli sayısı 110 bin seviyesindedir (Mülteci Der, 2021).

Küresel ölçekte zorunlu göç sonucu akışkanlaşan bireyin toplumsal yaşamı ve kimlik ifadesi “tanınma” olgusu ile yakın temas içerir. Bu çerçevede, “tanınma”nın vuku bulmaması, bireyi dışlanmış ve indirgenmiş bir varlığa mahkum eden marjinalleşmesine zemin hazırlayan cebirsel bir tutumu arz etmektedir (Üstel, 1999: 36). Türkiye’de Suriyeli mülteci ve sığınmacıların tanınma ve tutunma sürecinin sağlıklı bir biçimde ilerleyebilmesi için önemli adımlar atılmıştır. Bu bağlamda, 2013 yılında Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu’nun (YUKK) yürürlüğe girmesiyle göç ve uluslararası koruma alanlarında atılan hukuki ve resmi adımlar belirginleşmiştir. YUKK’un 103.

maddesiyle İçişleri Bakanlığı'na bağlı olan bir Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün (GİGM) kurulması ile göç sürecinde koordinasyonu sağlayacak temel aktör belirlenmiştir (Özçürümez ve İçduygu, 2020: 3).

Ekim 2014'te yürürlüğe giren Geçici Koruma Yönetmeliği (GKY), geçici koruma statüsü kapsamındaki kişilerin sağlık ve eğitim sistemine, işgücü piyasasına, sosyal yardımlara, tercüme ve diğer benzer kamu hizmetlerine erişimlerini sağlayarak insani yardım çabalarının yanında Türkiye'nin kamu politikalarının içinde geçici koruma statüsüne sahip kişilerin ulaşabilecekleri kamu hizmetlerinin çerçevesini ve erişim süreçlerini netleştirmiştir (Özçürümez ve İçduygu, 2020: 5). Ocak 2016'da yürürlüğe giren Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmelik ile, geçici koruma kapsamındaki kişilerin söz konusu statüye eriştikten altı ay sonra T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'na çalışma izni için başvuru yapmalarının önü açılmıştır (Özçürümez ve İçduygu, 2020: 6). 2014 yılında yürürlüğe giren GKY ile hem Geçici Barınma Merkezlerinde (GBM) kalan ve GBM dışında kalan Suriyelilere eğitime erişim hakkı tanınmıştır. 2016 yılına gelindiğinde ise T.C. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü'ne bağlı Göç ve Acil Durum Daire Başkanlığı kurulmuştur (Özçürümez ve İçduygu, 2020: 7).

Göçmen grup ve ev sahibi toplumun birbirinden ayrı olarak gelişmiş ve sosyal kimliklerini inşa etme sürecinde etkili olmuş kültürel geçmişleri bulunmaktadır. Bu iki grup arasında kaynaşmanın sağlanabilmesi kültürel unsurların paylaşımı ile mümkün olacaktır. Burada ev sahibi toplumun kültürünün yeni gelen grup tarafından öğrenilmesi ve katılınan kültürün unsurlarına aşına olunması "sosyal uyum" süreçlerini ilerletecek etkileşimin önemli yapı taşlarından birisidir. Ancak "toplumsal bütünleşme" süreci tek taraflı gerçekleşebilecek bir durum değildir. Zorunlu göç ile ülkelerinden ayrılmak zorunda kalan kişilerin geldikleri topluma uyum sağlamaları "toplumsal bütünleşme" için gerekli olmakla birlikte yeterli değildir. Ev sahibi toplumun göçmen grubun kültürel farklılıklarla geldiğini kabullenmesi ve gelenlerin gösterdikleri çaba ve değişimin "toplumsal bütünleşme"ye katkısı olması için süreçlere beraber ve birlikte dahil olması gerekmektedir (Özçürümez ve İçduygu, 2020: 23). Toplumsal bütünleşme sürecinin birlikte ve sağlıklı gerçekleşebilmesi için göçmenlerin, göç ettikleri ülkede deneyimleyecekleri eğitim ve çalışma koşulları belirleyici bir etkiye sahip olduğu ifade edilebilir.

T.C. İçişleri Bakanlığı verilerine göre 26.05.2022 tarihi itibarıyla Türkiye'de geçici koruma kapsamında bulunan Suriyeli nüfusu 3.763.652'dir (GİGM, 2022). Türkiye'de verilen çalışma izinleri incelendiğinde 2020 yılında 123.574 yabancıların çalışma izni ile Türkiye'de bulunduğu gözlemlenmektedir. Bu yabancıların 62.369'ü zorunlu göç ile gelen Suriyelilerdir. Çalışma izni alan Suriyeli erkeklerin sayısı 58.402 iken, kadınların sayısı 3.967'dir. Zorunlu göç ile gelen Suriyeliler, Türkiye'de çalışma izni ile çalışan yabancılar arasında ilk sırada yer almakla birlikte, zorunlu göç ile gelen Suriyelilerin Türkiye'de çalışma yaşamına yasal katılım oranı oldukça düşük seviyededir (ÇSGB, 2020).

Türkiye'de Suriyeliler ile ilgili mevcut durum, kişilerin yasal olarak gelir elde ettikleri işlerde çalışmadıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Bu durumun en düşündürücü sonuçlarından biri belirsiz ve kırılgan istihdam içinde yer alan Suriyeli sayılarının yüksek oluşuna işaret etmesidir (Özçürümez ve İçduygu, 2020: 80). Çalışma ve Sosyal Güvenlik

Bakanlığı’nın verilerine göre; zorunlu göç ile gelmiş kişilerin çalışma hayatına katılımı konusunda yapılan çalışmalarda zorunlu göç ile gelen kişilerin işgücü piyasasında, tekstil (5.359 kişi), giyim (8.158 kişi), mobilya (2.193 kişi) imalatı, toptan (9.476 kişi) ve perakende (4.640 kişi) ticaret, konaklama (6.915 kişi) ve ev içi hizmetler (23.627 kişi) gibi emek yoğun ve niteliksiz iş kollarında çalıştıkları tespit edilmiştir. Bu bağlamda, inşaat, tarım, tekstil ve imalat gibi sektörler öne çıkarken geçici/mevsimlik işçi, çöp toplayıcı, çiftlik işçisi, çocuk veya yaşlı bakıcısı olarak çalışan kişiler de bulunmaktadır (ÇSGB, 2020).

Zorunlu göç ile Türkiye’ye gelmiş olan Suriyeliler maddi muhtaçlıklar sebebiyle işgücü piyasasında özellikle yerel halkın yoğunluklu bir biçimde tercih etmediği işlerde düşük ücretlerle ve kayıt dışı olarak istihdam edilmektedir (Duruel, 2017: 211). Bunun sonucu olarak yerel halk arasında zorunlu göç ile gelen Suriyelilerin ellerinden işlerini aldığına yönelik bir algı oluşmuş durumdadır. Suriyeli çocuklar maddi zorluklar nedeniyle ya da vatandaşlık statüsünün sağladığı hak ve hizmetlere ulaşamadıkları için çocuk işçiliğinin çeşitli şekillerine maruz kalmaktadırlar. Bu noktada çocukların en fazla çalıştıkları sektörler arasında tekstil, hizmet, mevsimlik tarım, çobanlık ve inşaat gibi sektörler öne çıkmaktadır. Çocuklar için en kolay iş bulunan sektör tekstil olmakla birlikte, çocuklar günde 11 saat ve haftanın 6 günü sürekli çalışmaktadırlar (Atasü-Topçuoğlu, 2015: 122-123)

Suriyeli göçmenlerin toplumsal entegrasyon sürecinde çalışma hayatına dair yaşadıkları sıkıntıların yanında eğitim hayatında da belirgin aksaklıklarla karşılaşmaktadırlar. T.C. MEB Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü, Göç ve Acil Durum Eğitim Daire Başkanlığı’nın Ocak 2020’de yayınlamış olduğu rapora göre; 2019-2020 dönemi için Türkiye’de bulunan eğitim çağındaki Suriyeli nüfus 1.082.172 olarak ifade edilmiştir (MEB, 2020). T.C. MEB Ocak 2020 verilerine göre; 2019-2020 döneminde eğitime erişimi sağlanan Suriyeli nüfus 684.919’dur (MEB, 2020). Türkiye’ye gelen Suriyeli çocukların büyük çoğunluğunun Türkçe bilmemesi, öğretmenlerin ise Arapça bilmemesi bu çocukları devlet okullarında eğitim ekosistemini “sosyal uyum” ve “toplumsal bütünlüşme” süreçleri açısından en çok zorlayan etmendir (Özçürümez ve İçduygu, 2020: 165).

Türkiye’de toplumun Suriyelilere yönelik bakış açısı başlangıçta belirgin bir toplumsal kabul ve dayanışma ekseninde şekillense de günümüzde artan kaygılarla birlikte toplumsal kabul süreci bir “tahammül” düzlemine kaymıştır. Kısa bir zaman dilimi içerisinde milyonlarca mülteci ile karşılaşan bir toplumun deneyimlediği “sosyal şok” niteliğindeki devinim tahammül biçiminde de olsa sınırlı bir siyasallaşmanın vuku bulduğu bir ortamda çatışmasızlığın hakim olması dikkate değer niteliktedir. Bu çatışmasızlık hali her ne kadar olumlu bir ortamı işaret etse de Suriyelilerin bu olumluluk halini içselleştirerek Türkiye’de kalıcılık eğilimlerini güçlendirmesine ve toplumun bu ihtimale karşılık tahammül düzeylerinin azalmasına sebebiyet vermektedir. Türkiye’de toplumun siyasi, sosyo-ekonomik ve bölgesel farklılıklara rağmen Suriyelilere yönelik kalıcılık ihtimaline yönelik endişelerinde ortak bir tavır sergilemeleri sürecin siyasileşmesine önemli ölçüde etki etmektedir (Erdoğan, 2020: 202).

Her ne kadar kriz süreçlerinde durumun acil konumuna yönelik kültürel değerler yakınlaştırıcı bir işleve sahip olsa da süreç sonraki aşamada uyuma evrildiğinde, zaman-mekan açısından ortak yaşamı zorunlu kılan göstergelere bağlı olarak zamanla kültürel

değerler etkisini yitirmekle birlikte bilinçli bir ötekileştirmenin yaşandığı gözlenmektedir. Bu çerçevede Türkiye’de toplum Suriyelilerle birlikte ortak gelecek ve kalıcı olarak birlikte yaşam konusuna endişeli ve mesafeli yaklaşmayı tercih etmektedir. Bu bağlamda, kısa süreli “misafirlik” boyutunda yer alan ilişkiler için toplum endişelenmezken, bu birlikteliğin hacim ve süresinin genişlemesi tedirginlikleri pekiştirmektedir. Söz konusu tedirginlikler yoğun bir mülteci hareketliliği karşısında olası güvenlik sorunları, maliyetler, hizmetlerin aksaması, işini kaybetme, kimlik kaybı ve “kontrol edilemezlik” olarak ifade edilebilir (Erdoğan, 2020: 203).

Bununla birlikte Suriyelilerin söz konusu tedirginlikler karşısında Türkiye’ye geliş nedenleri, süreçleri ve hikayelerinin benzerliği açısından yeni bir Suriyeli kimliği ve bir dayanışma ağı geliştirdiği gözlemlenmektedir. Suriyeliler bu sayede kendi içlerinde bir güven ortamı sağlama çabası çerçevesinde “sarsılmışların dayanışması” sürecine girmektedirler. Suriyelilerin kurmaya çalıştıkları güven ortamı göç literatüründeki “zincirleme” etkisini ivmelendirerek, Suriyelilerin yerleşiklere yönelik taleplerini ve ihtiyaçlarını arka plana atmakla birlikte, dil öğrenme ve yerleşiklerle bir arada yaşayarak ortaklıklar geliştirme hevesini azaltmaktadır. Bu çerçevede Suriyelilerin oluşturdukları güven ortamı içe kapanmalarına neden olduğu ölçüde yerleşiklerin endişelerini kamçulamaktadır (Erdoğan, 2020: 203).

T.C. vatandaşları ile 26 ilde 2.271 ve Türkiye’de geçici koruma altındaki Suriyelilerle 15 ilde 1418 hane ile yüz-yüze anket görüşmesi yapılarak hazırlanmış olan “Suriyeliler Barometresi 2019” (SB-2019) araştırması, yurttaşlığa entegrasyon sürecinin gelişimine dair önemli veriler sunmaktadır. Buna göre, Türkiye’de yerleşiklerle ile Suriyelilerin karşılıklı “kültürel benzerlik” algısı arasında farklılıklar bulunmaktadır. Öyle ki, yerleşiklerin Suriyeliler ile kültürel benzerlik olduğuna katılmayanların oranı %81,9 oranında iken, Suriyelilere göre ise bu oran %56,8 seviyesindedir. Bununla birlikte Suriyeliler, kendilerini Türkiye’de her alanda daha iyi ve güvende hissettiklerini beyan etmektedirler. Bu nedenle Suriyelilerin Türkiye’de kalıcılığa eğilimleri artmaktadır. Bu çerçevede “Suriye’ye dönmeyi hiçbir şekilde düşünmüyorum” diyen Suriyelilerin oranı SB-2017’de %16,7 iken bu oran SB-2019’da %51,8’e yükselmiştir. Benzer biçimde SB-2017’de %59,6 olan “Suriye’de savaş biter ve bizim istediğimiz şekilde bir yönetim oluşursa dönerim” diyen Suriyelilerin oranı SB-2019’da %30,3’e düşmüştür. Bir başka ifadeyle Suriyelilerin kendi ülkelerine yönelik ümitlerinin tükenmesi ile kalıcılık kararları eş anlamlı olarak ivmelenmektedir (Erdoğan, 2020: 201-203).

Türkiye’deki Suriyelilerin geri dönmeyi planlamamasının nedenleri arasında “Suriye’nin güvenli bir yer olmaması” (%42,9), “savaşın devam etmesi” (%31,2) yer almaktadır. Kısacası, en güçlü geri dönmeme gerekçesi engelleyici faktör niteliğinde güvenlik sorunudur. Suriyelilerin geri dönme koşulları arasında “savaşın bitmesi” (%31,6), “Suriye’nin güvenli bir ülke olması” (%21,3), “güvenli bölge olması” (%10,2), “iş bulma imkanının sağlanması” (%5,3) “mevcut yönetimin gitmesi/rejimin değişmesi/istikrar olması” (%7,5), “evim olursa” (%4,5) gibi unsurlar ön plana çıkmaktadır. Suriyelilerin kendileri ve aileleri için %60’ın üzerinde yani oldukça güçlü bir biçimde Türkiye’de bir gelecek olduğuna inanmaları, sosyal uyumun sağlanması ve kalıcılık eğilimleri açısından önemli ipuçları vermektedir (Erdoğan, 2020: 207).

Türkiye’de yerleşiklerin önemli bir kesimi Suriyelilerin ülkelerine geri dönmelerini istemekle birlikte geri döneceklerine dair inançlarında bir azalmakla görülmektedir. SB-

2019 araştırmasına göre, Türkiye’deki Suriyelilerin tamamının geri döneceğine inananların oranı %9,2’dir. Bununla birlikte, Türkiye’de yerleşiklerin “Suriyelilerle huzur içinde bir arada yaşayabiliriz” önermesine gelen olumlu cevaplar %8,6’dır. Bu çerçevede, Türkiye’de yerleşiklerin %87,2’sinin Suriyeliler ile bir arada yaşamaya çok sıcak bakmadığı görülmektedir (Erdoğan, 2020: 204). Türkiye’de yerleşiklerle Suriyeliler arasında sosyal uyum meselesine dair görüş birliğinin sağlanmadığı gözlemlenmektedir. Yerleşiklerin sadece %13,2’si sosyal uyumun sağlandığını ifade etmekle birlikte Suriyelilerin %51,6’sı bu durumu onaylamaktadır. Bununla birlikte, Suriyelilere yönelik siyasal haklar verilmesine karşı olan yerleşiklerin oranı %87,1’dir. T.C. vatandaşlığı talep eden Suriyelilerin toplam oranı %78,3’tür (Erdoğan, 2020: 205).

Göçmenlerin geçici bir statüye sahip olsalar da ve yurttaş olarak benimsenmeseler de ülkelerine geri dönme olasılığının çok düşük olduğu gözlemlenmektedir. Bu gerekçeyle, göçmenlerin yurdu doğdukları ülke yerine göç ettikleri yeni ülkedir diyebiliriz. Bu gerçeklik göz önünde bulundurulduğunda gönüllü olarak göçmenlerin ülkelerine geri döneceği tahayyülü bazı istisnalar dışında olası görünmemekle birlikte bu tutumda ısrar edilmesi halinde kalıcı olarak tecrite maruz kalan ve ötekileştirilen bir alt sınıf ve alt kültüre zemin hazırlanmaktadır. Söz konusu zemin göçmenlerin, kimlik temelli politize olma, kriminalleşme ve dini fanatizme yönelme eğilimleri tetikleyebilir (Kymlicka, 2006: 500). Bu çerçevede göç olgusunun ve göçmenlerin varlığının geçici ve tek taraflı bir niteliğe sahip olmadığı kabullenilerek, görmezden gelme ya da yok sayma seçeneği yerine göçmenlerin yurttaşlığa entegrasyon sürecinin ciddiyetle ele alınması gereken bir uyum meselesi olduğu özümsemelidir. Bu bağlamda yurttaşlığın sorunlu göç olgusunun sonuçları kapsayıcılık ve uyum açısından dikkate alınarak yeniden düşünülmesi gerekliliği önem arz etmektedir.

Çoğulcu ve İletişim Odaklı Bir Düzlemde Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek

Rousseau, insanların etki altında kalmadan kendi hür iradeleriyle yapacakları bir sözleşmeyi devletin kaynağı olarak görmekle birlikte, tam bir uzlaşmanın sonucu olacak şekilde toplumun tüm üyelerinin onayını alan toplum sözleşmesini genel irade olarak değerlendirir (Bağce ve Bakırezer, 2004: 39). Öyle ki Rousseau, toplum sözleşmesinin ya da genel iradenin temsili sistemle ifade edilemediğini vurgulayarak katılımcı demokrasi tartışmalarına öncülük etmiştir. Rousseau’ya göre egemenlik devredilemeyeceği gibi temsil de edilemez. Bu bağlamda seçilmiş milletvekilleri genel iradeyi temsil edemez ve genel irade adına kesin karara varamaz. Halkın onamadığı hiçbir yasanın geçerliliği yoktur (Rousseau, 2004: 43;133) (Bağce, 2009: 112).

Rousseau, siyasal toplumun inşasında, tüm farklılıklarına rağmen yurttaşların onaylayabileceği evrensel öğeleri ön plana çıkararak, farklılıkların tanınması açısından bir zemin oluşturma uğraşına girer. Genel iradeyi belirleyen oybirliği ilkesi, bir anlamda azınlığı çoğunluğa karşı koruyan bir gücü temsil eder. Rousseau, bütünü sağlanamadığı bir ortamda eşit olmayan iki parçanın var olacağını, bunun çoğunlukçu demokrasi anlayışını pekiştireceğini ve nihayetinde genel iradenin zedeleneceğini ifade eder (Bağce, 2009: 113-114) (Rousseau, 2004: 150-151). Bağce’ye göre, aslında Rousseau’nun tüm çabası temsili demokrasi yerine, edilgenleşmemiş yurttaşların söz sahibi olduğu bir kamusal alanın inşasıdır. Böylece, Rousseau siyasal toplumun kurucuları ve özneleri olarak

gördüğü yurttaşları, farklılıkların bilincine varmış ve meşruiyetini sağlamış bir demokratik alanın sakinleri olarak tahayyül eder (Bağçe, 2009: 115).

Yurttaşın, “yararlı” bir varlık olmasının yanında Rousseaucu duyarlılığa sahip olması, yurttaşın ötekine dair ahlaki sorumluluğunun merhamet temelinde inşa edilmesine zemin hazırlar. Bu bağlamda, eşitlikçi ideale ulaşma yolunda, yurttaş merhametin öğretilmesi ve özümsetilmesine bağlı olarak, “bencillik” ve “haksızlık” gibi olgular karşısında ahlaki bir farkındalık oluşmasına katkıda bulunulmuş olacaktır (Üstel, 2016: 180). Söz konusu farkındalık Kant’ın, “yeryüzünün tek bir yerinde gerçekleşen her hak ihlali, yeryüzünün her yerinde hissediliyor” ifadesi çerçevesinde, başkalarına yönelik sorumluluk bilincinin hassasiyet düzeyinin dünya yurttaşlığı anlayışının içeriğini dolduracak nitelikte olma potansiyeli üzerinden vurgulanır (Savaşın, 2021: 106).

Rousseau’nun edilgenleşmemiş yurttaşlar üzerinden kurguladığı çoğulcu ve meşru kamusal alan arayışı Kant’ta kendini kozmopolit bir yaklaşımla gösterir. Bu çerçevede, Kant’ın “ebedi barış” anlayışının bir sonucu olarak ortaya çıkan kozmopolitizm fikrinin dünya yurttaşlığı düzleminde oluşturduğu alan, farklılıkların savaşa gerek olmaksızın iletişim ve ilişki kurabilme tahayyülüdür (Habermas, 2004:114) (Şallı, 2018: 101). Kant, her devlet için cumhuriyete dayalı sivil anayasa, özgür devletler federasyonu idealinde temellenen ulusların yasası ve evrensel konukseverlik anlayışına göre şekillenen dünya vatandaşlığı ideallerinden bahseder (Benhabib, 2016: 36). Kant’a göre konukseverlik, bir nezaket unsuru olarak değil, dünya cumhuriyeti idealinde yer alan tüm katılımcılara ait bir hak olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda konukseverlik, yabancıların ya da göçmenlerin de geçici bir süre için bile olsa toplumsal bütünleşmeye dahil olmasına olanak sağlayan sınırları aşan bir konumda yer alır (Benhabib, 2016: 37) (Şallı, 2018: 103). Bir başka ifadeyle konukseverlik, göçmenlerin dışlanmasını engellemek işlevini üstlenen ve yabancıların yok oluşuna neden olmadığı sürece kabul şartı aranmama anlayışıdır. Bu çerçevede söz konusu tutum sürekli misafir olma hakkı olarak değil, dünya yüzeyine bağlı ortak mülkiyetler varsayımıyla tüm insanlarca sahip olunan geçici ikamet hakkı olarak değerlendirilebilir. (Benhabib, 2016: 37-38).

Kant, göçmenlerin bir ülkenin kaynaklarından faydalanması talebini, yerleşiklerin yaşamını tehdit etmediği sürece meşru olarak ele alır. Bir başka ifadeyle Kant, olası Batılı sömürgeci teşebbüslerin önünü almakla birlikte sınırlı dünya kaynaklarının asil paylaşımı konusunda kamusal bir bütünleşmeyi inşa etmek ister (Benhabib, 2016: 40). Kant’ın inşa etmeye çalıştığı kamusal bütünleşme süreci yasallık açısından işlevsel bir konuma sahipken, ahlaki gerekçelendirme açısından işlevsizdir (Benhabib, 2016: 44). Evrensel konukseverlik hakkı kapsamında geçici ikamet bir hak olarak nitelendirilirken, sürekli ikamet bir yararlılık anlaşması özelinde imtiyaza bağlı olması ahlaki olarak ele alınması gereken bir husustur (Benhabib, 2016: 48). Belirli ölçüde eksiklerine rağmen, Kant’ın kozmopolit hak tahayyülü politik düşünce sürecinde yeni bir alan açmakla birlikte, her ne kadar iki dünya savaşı sonunda idrak edilmiş olsa da, hem ahlaki hem de hukuki açıdan tanımlanmış ulusal ve uluslararası hak sahasının ana hatlarını ortaya koymuştur (Benhabib, 2016: 59).

Rousseau ve Kant’ın siyaset felsefeleri, yurttaşları asgari müştereklerde buluşturmakla birlikte ahlaki unsurlarla desteklenerek zenginleşebilir bir niteliğe sahiptir. Bu çerçevede, Rousseau ve Kant bize çoğunlukçu bir demokrasi anlayışı yerine, ötekilerin haklarının dikkate alındığı çoğulcu bir demokrasi anlayışını tavsiye ederler (Bağçe ve Bakırezer,

2004: 41-42). Ötekilerin hakları konusunda çatışmacı bir bakış açısıyla değerlendiren Patocka ise, liberal anlayışın siyasal olanı siyasete indirgeyen bireyci rasyonalist bakış açısını reddeder. Bunun nedeni, liberal anlayışın toplumsal çatışmaları temsil meselesine indirgeyip uzlaşma yoluna gitmek yerine, toplumsal ilişkileri tüm farklılıkların indirgenmemiş ya da harareti alınmamış biçimiyle bir çatışma anlamında polemos kavramı ile ele almaktır. (Şan, 2021: 19). Polemos yaklaşımı, göç sonrası oluşacak toplumsal bütünleşmeye dair sorunlar karşısında farklılıkların indirgenerek uzlaştırıldığı ya da absorbe edildiği bir çözüm yerine, tarafların birbirilerinin meşruiyetlerini tanıyarak fikirlerini bir sorunsal bağlamında tartışmalarına bir zemin sağlamayı tercih eder (Şan, 2021: 19).

İyi bir yurttaş olmak ile dünya yurttaşı olmak arasında sıkı bir ilişki bulunmakla birlikte, bireyin hem yakın çevresine hem de dünya geneline aynı sorumluluk bilinciyle yaklaşması gereklidir. Kişinin kendi gerçekliğinin yanında farklı dünyaların gerçekliğini de idrak ederek bir dünya yurttaşlığı kıvamına ulaşmasını arzular. Öyle ki, küresel ölçekte kültürel ve kimliksel çatışmaların önemli ölçüde ivmelendiği bir ortamda, başkalarını -ötekini- dinlemek ve başka kültürlerle empati kurabilmek önemlidir (Berktaş, 2011: 113). Heidegger, ötekini anlamının ve onlarla aynı hissetmenin temel koşulunun “dinlemek” olduğunu ifade eder (Heidegger, 2009: 61; Berktaş, 2011: 114). Bu çerçevede ötekileştirmeden arındırılmış bir demokrasi anlayışı için kendini yargulama izin veren ve kendi geleneklerine (tarafına) eleştirel bir tutum takınabilen bir Sokratik sorgulama gerektirir. Söz konusu sorgulama süreci kendi seçim ve sorumluluklarını otoriteye devretmeyen bir yurttaşlık anlayışıyla mümkün olabilir (Berktaş, 2011: 114). Öyle ki, mutlak ahlaki doğruları sorgulamak temelinde kuşkuculuk, sorgulamayı elden bırakmamak, özgür yurttaşın temel niteliğidir (Berktaş, 2011: 115). Özgür yurttaş, görev bilinci idrakiyle yetinen biri değil, kendisi için sorumluluk alan, sorgulayan ve eyleyen özerk bir bireydir (Berktaş, 2011: 116). Arendt’e göre, sorgulayan ve düşünen bir yurttaşlık ortamı olgusal bir sonuç ya da alternatif bir norm sunmasa da mutlak kabul gören doğruları sarsar (Berktaş, 2011: 116).

Kozmopolit hakkın eksikliklerine odaklanan Arendt, “politik kötü” ve “uyruksuzluk” gibi iki temel sorunu ulus devletin çöküşü iddiasıyla eklemler ve totaliterliğin insanı tüm haklarından yoksun bırakan ve insanı sıradanlaştıran bir konuma indirgediğini vurgular. Öyle ki, göç sonrası uyruksuz kalan kesimlerin hakka sahip olma hakkını yitirmesine ya da bir başka ifadeyle sadece yurttaşlık hakkını değil tüm insani haklarını yitirmesine neden olmaktadır (Benhabib, 2016: 60). Arendt’e göre, zulüm görerek daha iyi bir yaşam beklentisi umuduyla yurtlarını terk etmek zorunda kalan göçmenler, mülteci konumdan hakim politik çoğunluğun toplumsal bütünleşmeye izin vermeyen dışlama politikaları nedeniyle azınlık konumuna indirgenir. İlgili devletin mültecilere yönelik korumayı kaldırması ve evrakları hükümsüz kılması dahilinde uyruksuz olarak nitelendirilirler. Eş anlı olarak hem mülteci hem azınlık hem de uyruksuz konumuna indirgenen insanlar belirsizliği önemli ölçüde deneyimleyerek yersiz-yurtsuz kalacaklardır (Benhabib, 2016: 65).

Habermas ise, homojen bir etnik ve kültürel köken aranmaksızın, ABD ve İsviçre gibi çokkültürlü toplumlarda kültürel ve yaşamsal farklılıkların belirleyiciliğine rağmen, bir bütünlüğü sağlayacak unsurun “anayasal yurtseverlik” zemininde inşa edilecek ortak bir farkındalık olduğunu ifade eder (Habermas, 1996: 150). Bu bağlamda Habermas’ın temel

vurgusu, söz konusu farkındalığı inşa edebilmek için tüm tekelleşmiş toplumsal unsurları dışlayarak, tüm demokratik unsurları anayasal yurtseverlik anlayışı çerçevesinde bütünleştirmektir (Habermas, 1996: 150-156). Benhabib, benzer bir hassasiyetle öteki olgusunu, yasallık tartışmasının içinden çekip, kamusal tartışmasının içine dahil ederek, çokkültürcü liberal indirgemeciliğin önüne set çeker. Öyle ki, ötekini ortaklaşa değerler üzerinden okumak yerine farklılıkları belirginleştiren “somut öteki” üzerinden değerlendirir. Bu çerçevede, ötekinin hak taleplerinin gerekçelendirilme sürecini etik tartışmaların merkezinde konumlandırır ve Habermas’ın ilkelerin evrenselliği ekseninde oluşabilecek bir konsensüs potansiyeline yaslanmak yerine kamusal ekseninde ilkelerin haklılaştırılma sürecinin evrenselliğine vurgu yapar. Bir başka ifadeyle Benhabib, tarafların rıza gösterdikleri ilkelere teslim olmadan önce birbirlerine teslim oldukları bir kamusal arayışı içindedir (Savaşçın, 2021: 110).

Rıza elde etme sürecinin hukuki bir zorunluluk yerine ahlaki bir gereklilik olarak nitelendiren Benhabib, Kantçı kamusal ilkesi gereği iletişim ve etkileşimden uzak yurttaşlar arası bir karşılıklılığı, Habermas’ın “iletişim özgürlüğü” üzerinden değerlendirir ve bu çerçevede haklara sahip olma hakkını iletişim ve etkileşim süreçlerine katılma anlamında genişleterek, kimlik temelli toplumsal açmazlara yönelik bir çözüm arayışına girer (Savaşçın, 2021: 109). Benhabib, Arendt’in başkasına ait topraklarda dışlanmadan konukseverlikle karşılaşma sürecini ahlaki bir zeminde konumlandığı insanlık hakkının, yeryüzünün ortak mülkiyeti zemininde konumlanan kozmopolit hakkın eksikliklerinin giderilebilmesi için bir zemin sağlayabileceğini ve bunun özgürlük hakkıyla pekiştirilebileceğini savunur (Benhabib, 2016: 69). Ancak, Arendt’in “haklara sahip olma hakkı” ve Kant’ın “kozmpolit hak” anlayışlarını ulus-devlet yurttaşlığıyla sınırlandırılmış olduğunu iddiasıyla eksik bulur ve haklara sahip olma hakkını, bireyin toplum nezdinde tüm farklılıklarına rağmen ahlaki düzlemde eşit davranılmaya (korunmaya) yönelik hak talebi olarak yorumlar (Savaşçın, 2021: 108).

Zorunlu göç hareketlerinin bir gerçeklik olarak ele alınması halinde oluşacak toplumsal entegrasyon sorunlarına dair Benhabib, çok boyutlu ve farklılıkları indirgemeyen bir bakış açısının gerekliliğine vurgu yapar. Bu hassasiyet gösterilmediği takdirde, göçmenlerin “öteki” olarak dışlanması ve kendi içlerine kapanarak zorunlu bir dayanışma ağı oluşturmaları kaçınılmaz olur. Bu durum toplumsal bir dayanışma yerine öteki konumuna terk edilen sarsılmışların oluşturduğu gerilimli bir dayanışmaya zemin hazırlar. Toplumsal dayanışma, katılımcıların farklılıklarının absorbe edilebildiği bir zeminde karşılıklı sorumluluk içeren bir birlikteliği ifade ederken, sarsılmışların dayanışması ise, ortak bir zemin yerine sarsılma deneyimiyle bir araya gelen ve birbirlerinin sorumluluklarını üstlenen katılımcıların, yine birbirleri için mücadele ettiği güvensiz ve altüst olmuş zorunlu bir birlikteliği ifade eder (Şan, 2021: 21). Öyle ki Benhabib, zorunlu göç sonucu bir araya gelen sarsılmışlarla yerleşikler arasında gelişen sürecin siyasal, hukuksal ve moral açıdan tüm gerilimler eşliğinde ele alınmasını tavsiye eder (Savaşçın, 2021: 108).

Sonuç

Zorunlu göç sonrası göçmenler ve yerleşiklerin talepleri, mevcut ulus devlet anlayışı çerçevesinde şekillenen yurttaşlık algısıyla görmezden gelinemez nitelikte olmakla birlikte, zorunlu göç olgusunun geçici bir niteliğe sahip olduğu varsayımı, geçerliliğini

uzun süredir yitirmiş olan idealist bir anlayışın son çırpınışları olarak ifade edilebilir. Öyle ki, yaşanan ekonomik, teknolojik ve ekonomik gelişmeler, küresel ölçekte mobilizasyonun pekişmesi ve yerinden edilmelerin olağanlaşması bağlamında köklü toplumsal dönüşümlere sebebiyet vermektedir. Modern ulus devlet anlayışının homojen bir idealizmle sınırlandırdığı yurttaşlık algısının, zorunlu göç gerçekliğini ve sonuçlarını idrak edemeyecek karaktere sahip olması, göçmenlerin yurttaşlığa entegrasyon sürecinde tutunmalarını ve tanınmalarını sağlayacak bir zemin sunamamasına neden olmaktadır. Bunun sonucu olarak, yerleşiklerle göçmenler arasında sosyal uyum konusunda hoşnutsuzluklar vuku bulmakla birlikte, çözüm üretilmediği takdirde göçmenlerin içe dönük bir dayanışma sürecine girmeleri ve dışlanmışlık hissiyle kriminalleşmeleri için uygun bir ortam oluşmaktadır.

Dünya genelinde en fazla göçmen barındıran ülke konumunda olan Türkiye’de (IOM, 2020), zorunlu Suriyeli göçü sonucu oluşan talepler; her ne kadar devletin kurumları aracılığıyla özellikle eğitim, çalışma ve barınma alanlarında yapılan hukuki düzenlemeler ve kaynak aktarımı önemli iyileşmeler sağlamış olsa da, göçün devamlılığı ve göçmenlerin nüfusunun artması nedeniyle, yerleşiklerin göçmenlere yaklaşımı ve toplumsal bütünleşme açısından önemli sorunlarla karşılaşmaktadır. Özellikle Türkiye’de, Fransızvari sözleşmecilik yurttaşlık anlayışı temel alınmış olsa da, yurttaşlığın motivasyonunu önemli ölçüde etnisist milliyetçi reflekslerle inşa edilen bir karaktere sahip olması, göçmenlere yönelik dışlayıcı ve tahammül odaklı bir bakış açısını pekiştirmektedir. Türkiye’de yerleşiklerin göçmenlere yönelik tahammül sınırını belirleyen temel etmen, göçmenlerin ikamet sürecinin geçici bir niteliğe sahip olup olmamasıdır. Yapılan Suriyeliler Barometresi araştırmasında da görüldüğü üzere, ikamet sürecinin kalıcı olması halinde, Suriyeli göçmenlerin çalışma hayatında kayıt dışı istihdam edilmeleri ve ucuz işgücü olarak konumlandırılmaları, eğitim hayatında yerel dil bilmemelerine bağlı olarak sosyal uyumun sağlanamaması, devletin göçmenlerin koşullarının iyileştirilmesine yönelik maddi kaynak aktarımını artırması gibi yerleşikler açısından hoşnutsuzluklara ve göçmenlerin dışlanmışlık hissine kapılmasına sebebiyet verecek durumlar oluşacaktır.

Zorunlu göç sürecinin kalıcı ve devinen niteliği dikkate alınarak, yurttaşlığın belli hassasiyetler çerçevesinde yeniden düşünülmesi toplumsal bütünleşme ve dayanışma ilişkileri açısından belirleyici olacaktır. Bu bağlamda, Rousseau ve Kant’ın “öteki”nin haklarına yönelik hassasiyet gösterilmesine yönelik vurguları ile çoğulcu bir anlayışa yönelik oluşturdukları zemin, Heidegger’in “öteki”ni anlayabilmek ve hassasiyetlerini ölçeklendirebilmek için “dinleme”yi tavsiye ettiği bir empati savunusu ve Patocka’nın gerilimler üzerinden değerlendirdiği “polemos” yaklaşımıyla zenginleştirilebilir. Tarafların gerilimlerinin indirgenmeden kabullenildiği bir tartışma ortamının temin edilebilmesi sürecin olgunlaşması açısından dikkate değer nitelikte olacaktır. Bu bağlamda, Habermas’ın “iletişim özgürlüğü” yaklaşımından ilham alan Benhabib’in, çok boyutlu ve farklılıkları indirgemeyen bir bakış açısının gerekliliğine yaptığı vurgu, ahlakilik temelinde ele alınıp, iletişim ve etkileşim süreçlerine katılma anlamında genişletilebildiği takdirde, zorunlu göç sonucu yerleşikler ve göçmenler açısından oluşacak taleplere yönelik tatmin edici bir yurttaşlık anlayışı söz konusu olabilir.

Kaynakça / Reference

- Ahmad, F. (2007). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. (Çev., S.C. Karadeli). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akıncı, B., Nergiz, A. ve Gedik, E. (2015). "Uyum Süreci Üzerine Bir Değerlendirme: Göç ve Toplumsal Kabul". *Göç Araştırmaları Dergisi*, 2, 58-83.
- Akyüz, Y. (1985). *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Anderson, B. (2020). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. (Çev., İskender Savaşır). İstanbul: Metis Yayınları.
- Atasü-Topçuoğlu, R. (2015). "Göç ve Sermaye İlişkisi ve Türkiye'de Göçmen Çocuk Emeği". *Diskar*, 4, 116-125.
- Aydoğdu, H. (2008-2009). "Küreselleşen Dünyada "Cumhuriyet(çilik)" Sorunsalı: Kimlik ve Vatandaşlık Sorunu". *Doğu Batı Dergisi*, 47, 191-218.
- Aydos, Ş. ve Yenice, S. (1994). *İlköğretim Vatandaşlık Bilgileri Ders Kitabı 8*. İstanbul: Başarı Yayıncılık.
- Bağce, H.E. (2010). "Rousseau'da Toplum Sözleşmesi, Siyasal Meşruiyet ve Katılımcı Demokrasi". *Uluslararası Müzakereci Demokrasi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 106-117.
- Bağce, H.E. ve Bakırezer, G. (2004). "Aydınlanma, Cumhuriyet ve Yurttaşlık". (Der., M. Sarioğlu). *Cumhuriyet Aydınlanması*. Kocaeli Üniversitesi Yayınları, 27-68.
- Barber, B. (1995). *Güçlü Demokrasi: Yeni Bir Çağ İçin Katılımcı Siyaset*. (Çev., Mehmet Beşikçi). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Zygmunt, B. (2019). *Postmodernite ve Hoşnutsuzlukları*. (Çev., İ. Türkmen İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2018). *İskarta Hayatlar: Modernite ve Safraları*. (Çev., O. Yener). İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Bauman, Z. (2006). *Küreselleşme*. (A. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Benhabib, S. (2016). *Ötekilerin Hakları: Yabancılar, Yerliler, Vatandaşlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berktaş, F. (2011). *Politikanın Çağrısı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bora, T. (2003). *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakarlık, İslamcılık*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Çetinsaya, G. (2006). "İslami Vatansızlıktan İslam Siyasetine", *Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, (Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 1.Cilt içinde). İstanbul: İletişim Yayınları, 265-272.
- Dahl, R.A. (2019). *Demokrasi Üzerine*. (Çev., Betül Kadioğlu). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Dallmayr, F. (2007). "Dünya Düzeni ve Vatandaşlık: Ulus-Devletin Ötesinde Yeni İmkanlar". (Çev., Halit Özkan). *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 22, 1-25.
- Duruel, M. (2017). "Suriyeli Sığınmacıların Türk Emek Piyasasına Etkileri Fırsatlar ve Tehditler". *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 207-222.

- Erdoğan, M. M. (2020). Suriyeliler Barometresi 2019: Suriyelilerle Uyum İçinde Yaşamın Çerçevesi. *Ankara: Orion Kitabevi*.
- Gürses, F. (2010). “Kemalizm’in Model Ders Kitabı: Vatandaş İçin Medeni Bilgiler”. *Akademik Bakış Dergisi*, 4(7), 233-249.
- Habermas, J. (2004). “Öteki” Olmak, “Öteki”yle Yaşamak. (Çev., İlknur Aka). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Habermas, J. (1996). “Demokratik Anayasal Devlette Tanınma Savaşımı”. (Der., A. Gutmann) *Çokkültürcülük/Tanınma Politikası* içinde. (Çev., M.H. Doğan) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2015). *İmparatorluk*. (Çev., Abdullah Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Harvey, D. (2014). *Postmodernliğin Durumu*. (Çev., S. Savran) İstanbul: Metis Yayınları.
- Heidegger, M. (2009). *Düşüncenin Çağrısı* (Çev., A. Aydoğan). İstanbul: Say Yayınları.
- Heywood, A. (2012). *Siyaset*. Ankara: Liberte Yayın Grubu.
- Hilav, S. (2005). “Düşünce Tarihi: 1908-1980”. *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*. İstanbul: Cem Yayınevi, 382-414.
- IOM. (2020). Dünya Göç Raporu. <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2020-turkish-chapter-2>
- İçduygu, A. ve Keyman, F. (1998-1999). “Globalleşme, Anayasallık ve Türkiye’de Vatandaşlık Tartışması”. *Doğu Batı Dergisi*, 5, 147-160.
- İnan, A. (1968). *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları*.
- Kant, I. (1984). *Seçilmiş Yazılar*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Katoğlu, M. (2005). “Cumhuriyet Türkiye’nde Eğitim, Kültür, Sanat”. *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*. İstanbul: Cem Yayınevi, 416-520.
- Keyder, Ç. (2003). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç. (1999). “1990’larda Türkiye’de Modernleşmenin Doğrultusu”. *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. (Der., S. Bozdoğan ve R. Kasaba), İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları 55, 54-74.
- Kurtoğlu, Z. (2009). “Devlet Aklı ve Toplumsal Muhayyile Arasında Din ve Siyaset”, *Dönemler ve Zihniyetler*. (Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 9.Cilt içinde), İstanbul: İletişim Yayınları, 617-633.
- Kuzuloğlu, S. (2021). Her Distopya Bir Ütopyadan Doğar. *Oksijen Gazetesi*, 24-30 Eylül.
- Kymlicka, W. (2006). *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş*. (Çev., Ebru Kılıç). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Marshall, T.H. ve Bottomore, T. (2000) *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*. Ankara: Gündoğan Yayınları.

- Mülteci Der. (2021). Türkiye'deki Suriyeli Sayısı. https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/?gclid=CjwKCAjw2bmLBhBREiwAZ6ugo-SXUYyPZys3gdbK0ffh7iMGDd3Cnz7tDi2ZqHl2HHTyOHxI_DAOUBoCCCIQAvD_BwE
- Odabaş, Y. (2020). "Göçmen Karşıtlığı ve Prekarya". *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49, 531-566.
- Özçürümez, S. ve İçduygu, A. (2020). *Zorunlu Göç Deneyimi ve Toplumsal Bütünleşme: Kavramlar, Modeller ve Uygulamalar ile Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Rousseau, J.J. (2004). *Toplum Sözleşmesi*. (Çev., M. Tahsin Yalım). İstanbul: Betik Yayınları.
- Sağlam, F. (1998) "Cumhuriyet Döneminde İnsan Hakları", *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 91-100.
- Savaşçın, Z. (2021). "Kant ve Benhabib'de Kozmopolit Hak: Bir Yurttaşlık Zemini Olarak İnsan Hakları". *Cogito*, 102, 98-112.
- Şan, E. (2021). "Dayanışma ve Topluluk Sorusu". *Cogito*, 102, 7-29.
- Şallı, S. (2018). "Kant'ta Barış Düzeni, Dünya Vatandaşlığı Ve Ötekiler: Modern Kozmopolitizm Düşüncesinin Temelleri Üzerine Bir İnceleme". *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 92-108.
- Topçu, E. ve Menek, İ.H. (2019). "Ulus-Devlet Düşüncesi ve Çokkültürlülük". G.Ü. İslahiye İİBF Uluslararası E-Dergi, 3(3), 106-120.
- Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti. (1958). *İlk Okul Programı*. İstanbul.
- Üstel, F. (2016). "Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi". İstanbul: İletişim Yayınları.
- Üstel, F. (1999). *Yurttaşlık ve Demokrasi*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Yıldız, A. (2017). "Göç ve Entegrasyon Politikalarında Vatandaşlık". *Göç Araştırmaları Dergisi*, 1, 36-67.
- Yücel, H. A. (1994). *Türkiye'de Ortaöğretim*. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- Zürcher, E. J. (2003). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (Çev., Y. Gönen) İstanbul: İletişim Yayınları.
- <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638> (Erişim Tarihi: 26.05.2022)
- <https://www.csgb.gov.tr/media/87487/yabanciizin2020.pdf> (Erişim Tarihi: 26.05.2022)
- https://hbogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_01/27110237_OCAK_2020internet_BulteniSunu.pdf (Erişim Tarihi: 26.05.2022)